

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind

Ijzendoorn, M.H. van

Citation

Ijzendoorn, M. H. van. (1979). Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/1350>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/1350>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind*

M. H. VAN IJZENDOORN

Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden

Samenvatting

Attachment wordt door Bowlby en Ainsworth omschreven als een duurzame en specifieke affectieve band tussen kind en opvoeder(s), die van cruciaal belang voor een optimale sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling van het kind zou zijn.

De vraag is echter hoe attachment onderzoekbaar gemaakt kan worden. De temporele, situationele, culturele, en 'psychische' variabiliteit van interactionele attachmentgedragingen, die attachment als relatie konstitueren en indiceren, maken een operationele overbrugging van de kloof tussen observeerbare interacties en de 'onzichtbare' relationele gehechtheid tot een hachelijke onderneming.

Dit wordt aan de hand van enkele gangbare operationaliseringsstrategieën geïllustreerd. De resultaten van veel attachmentonderzoek zullen met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd moeten worden.

1. Inleiding

In de zeventiger jaren is een brede stroom theoretische en vooral empirische artikelen verschenen, die het verschijnsel 'attachment' tot onderwerp heeft.¹ Met name de publikatie van Bowlby's monografieën over attachment en separatie (Bowlby, 1971; Bowlby, 1975) en een aantal omvangrijke reviews van Ainsworth (Ainsworth, 1969; Ainsworth, 1972; Ainsworth, 1973) heeft een

sterke stimulans tot onderzoek naar de affectieve aspecten van de relatie tussen opvoeders en jonge kinderen gevormd.

Bowlby veronderstelde dat de vorming van een duurzame en specifieke affectieve band tussen opvoeder, i.c. moeder, en het jonge kind een absoluut noodzakelijke voorwaarde voor een optimale sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling representeerde. Zo zou het ontstaan van een 'basic trust' (Erikson, 1968) in zichzelf en in de omringende wereld, van een optimale exploratiedrang (Ainsworth/Bell, 1970; Ainsworth, 1973), en van een optimale cognitieve ontwikkeling Bell, 1970; Grossmann, 1977) van een dergelijke band afhankelijk zijn. Bowlby baseerde zich hierbij m.n. op onderzoek naar de effecten van verbreking van deze band in geval van kinderen die om welke reden dan ook in een inrichting of internaat opgenomen moesten worden. De negatieve effecten van wat Bowlby 'maternal deprivation' noemde (Bowlby, 1951; Bowlby, 1974), schreef hij toe aan het ontbreken of verbreken van een attachment tussen moeder en kind. Dat een in een inrichting opgenomen kind behalve zijn moeder ook zijn vader, andere familieleden en kennissen, en zijn vertrouwde omgeving moet missen, en in een wel zeer atypische opvoedingssituatie moet verblijven, werd door Bowlby lange tijd gemakshalve over het hoofd gezien of van sekundair belang geacht (cf. de kritiek van Pinneau, 1955; Van den Berg, 1958; Rutter, 1972; Koch, 1975). De (sexistische) verwaarlozing van de rol van de vader in het onderzoek naar de ontwikkeling van het jonge kind (cf. Nash, 1965; Nash, 1976; Taconis, 1968/9) was waarschijnlijk mede het gevolg van het traditioneel eenzijdige accent op de rol van de moeder als biologisch 'gepredestineerd' opvoeder. In dit verband is het goed erop te wijzen, dat de zg. monotropiethese van Bowlby, die de uniciteit van de band tussen moeder en kind veronderstelt, in een reeks empirische onderzoeken, m.n. naar de rol van de vader, is gefalsificeerd (Ban/Lewis, 1974; Schaffer/Emerson, 1964; Lamb, 1976a; Lamb, 1977; Clarke-Stewart,

* Dit artikel is geschreven in het kader van het Kernonderzoekprogramma van de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden. De auteur dankt de leden van het K.O.P., Prof. Dr. L. de Klerk, Drs. P. M. Kroonenberg, Drs. J. Reijngoud, Drs. C. R. M. Souverein, Drs. G. H. Steffens, en in het bijzonder Dr. L. W. C. Tavecchio, voor hun waardevolle opmerkingen over een eerdere versie van dit artikel.

1978; Kotelchuck, 1976).

Hoewel Bowlby dus in dit opzicht een wat wankel fundament heeft gelegd onder het streven, de affectieve gehechtheid van het kind aan opvoeder te verhelderen – en nauwelijks heeft gekeken naar de gehechtheid van de opvoeder aan het kind – heeft een aantal onderzoekers zijn werk terecht beschouwd als een rijke bron van zinvolle hypothesen en suggesties m.b.t. de ontwikkeling en opvoeding van het jonge kind. Bowlby's opvatting, dat in de eerste levensjaren vooral de affectieve aspecten in de relatie tussen opvoeder en kind van belang zijn, m.n. de gevoelens van veiligheid en vertrouwen, blijft aan een begrip als attachment verbonden.

2. Attachment en attachmentgedrag

Vanuit een evolutionair-systeemtheoretisch perspectief kan aan attachment een functie of een 'set-goal' worden toegekend (cf. Van IJzendoorn, 1978; Van IJzendoorn et al., 1979; Van IJzendoorn, 1979, voor een nadere bespreking van dit perspectief en haar fundering). Deze 'set-goal' is het handhaven of tot stand brengen van nabijheid en contact van opvoeder en kind, dat in zijn hulpeloosheid de vele gevaren die hem bedreigen niet in zijn ééntje het hoofd weet te bieden: het is voor bescherming en verzorging in bijna alle opzichten op oudere soortgenoten aangewezen. Deze set-goal, die wellicht beter wat abstrakter met 'felt security' kan worden aangeduid (Sroufe/Waters, 1977), kan met een brede range van gedragingen van de kant van het kind bereikt worden, zoals b.v. huilen, vastklampen, volgen, glimlachen, vokaliseren, aanstaren, etc. Deze naar leeftijd, situatie, psychische toestand ('state', Schaffer, 1977), persoonlijkheid en maatschappelijke kontekst variabele attachmentgedragingen (cf. Weinraub et al., 1977) zijn de basis voor en indicatoren van het attachmentfenomeen.

Hiermee zijn de problemen van de operationalisering van het begrip attachment direkt gegeven: de vraag is, hoe een 'onzichtbare' band tussen opvoeder en kind, die duurzaam en specifiek van aard is en de fysieke en/of psychische nabijheid van de opvoeder en het kind garandeert, 'gemeten' kan worden, als er sprake is van een grote variabiliteit van observeerbare attachmentgedragingen, die als indicatoren voor deze band beschouwd kunnen worden. Hoe variabel attachmentgedragingen zijn, kan b.v. aan de hand van de leeftijdsgebonden transformaties in de leeftijdsfase van 0–5 jaren geïllustreerd worden.

3. Fasen in de ontwikkeling van attachment en transformaties van attachmentgedrag

Het is eigenlijk niet mogelijk een op empirisch onderzoek gebaseerde fasering in de ontwikkeling van attachment te beschrijven, als niet eerst het probleem van de operationalisering van het attachmentbegrip opgelost is. De nu volgende beschrijving moet dan ook in dit stadium als een hypothese beschouwd worden, die laat zien hoe attachmentgedragingen zich in de loop van de eerste levensjaren naar alle waarschijnlijkheid transformeren. Sommige auteurs onderscheiden een drietal fasen (Marvin, 1977; Ainsworth, 1973; Yarrow, 1972), andere differentiëren de ontwikkeling wat meer, en komen tot een viertal fasen (Bowlby, 1969; Ainsworth, 1972, Moreno, 1973; Hartup, 1973). We zullen ons hier aan de laatste groep schrijvers oriënteren.

De eerste fase wordt wel de 'pre-attachment' fase genoemd. In deze fase, die zich over de eerste weken na de geboorte uitstrekt, kan de baby nog geen individuele mensen onderscheiden, en op een specifieke manier op hen reageren. Wel is bewijsmateriaal voor de stelling voorhanden, dat de baby meer responsief lijkt te zijn op stimuli die afkomstig zijn van medemensen. Zo is m.b.t. de visuele perceptie aangetoond dat het kind al vlak na de geboorte zijn aandacht selectief op configuraties richt, die het meest met een menselijk gezicht overeenkomen (cf. Schaffer, 1977; Stern, 1977). M.b.t. de auditieve perceptie kan hetzelfde gezegd worden. Ook het auditief systeem schijnt van meet af aan selectief gefixeerd te zijn op bepaalde essentiële toonhoogten in de menselijke stem (Schaffer, 1977). Het belangrijkste attachmentgedrag is echter het huilen, dat 'ongewild' de nabijheid van de opvoeder kan garanderen (cf. Dunn, 1977; Bell/Ainsworth, 1972). Daarnaast zijn er pre-attachmentgedragingen zoals zuigen en aanstaren. Al deze gedragingen stimuleren weliswaar doorgaans de nabijheid van de opvoeder, maar ze zijn nog ongericht en weinig kieskeurig in hun 'objectkeuze'. Deze ongerichtheid blijft de eerste maanden bestaan.

De tweede fase, de fase van 'attachment-in-the-making' is gekenmerkt door een geleidelijk meer nauwkeurig wordende diskriminatie van één of enkele 'attached' personen, eerst wellicht nog alleen m.b.v. aanrakingsgevoelige receptoren, later m.b.v. het auditieve apparaat en via het visuele kanaal. In deze fase schijnt angst voor vreemde in passieve vorm reeds te gaan ontstaan, een angst die eerst goed doorbreekt als het kind 7 of 8 maanden oud is

(achtmaanden-angst, Spitz, 1976). Overigens schijnt deze angst in lang niet alle gevallen op te treden (cf. Dunn, 1977). Deze fase eindigt met ongeveer 7 maanden, als de baby zonder meer duidelijk aan één of meerdere specifieke personen gehecht is, wat b.v. kan blijken uit differentieel glimlachen. Er is tot dan toe vnl. sprake van relatief passief attachmentgedrag, dat in de derde fase, de fase van de 'clear-cut attachment', gekompleteerd wordt met actief nabijheid-zoekend gedrag. Het kind leert kruipen, en is in staat te zoeken naar verborgen objecten (objectpermanentie, Piaget, 1954), door sommige auteurs een voorwaarde (Hartrup, 1973), door andere een gevolg (Ainsworth, 1973; Dunn, 1977) of een begeleidingsverschijnsel (Bell, 1970) van het ontstaan van een specifieke attachment genoemd: het kind moet in staat zijn te blijven geloven in de existentie van de persoon van de opvoeder, ook al is hij niet lijfelijk aanwezig, om gemotiveerd te zijn tot gerichte actieve attachmentgedragingen, zoals het bonzen op een gesloten deur, waardoor de opvoeder het vertrek heeft verlaten.

De vierde fase wordt ingeluid, als het kind zijn egocentrische instelling enigermate heeft overwonnen en in staat is de realiteit vanuit het perspectief van de ander te bekijken (cf. Flavell et al., 1968; Selman, 1971; i.h.b. Marvin, 1977). Vanaf ongeveer twee jaar begint het kind in te zien, dat de opvoeder niet alleen voor hemzelf, maar ook voor anderen, en niet in de laatste plaats voor zichzelf bestaat en handelt, en in dat kader plannen maakt, die kunnen interfereren met zijn streven naar nabijheid en kontakt. Het is niet onwaarschijnlijk dat m.n. de geboorte van een broertje of zusje dit inzicht versneld tot stand doet komen (cf. Harlow/Harlow, 1966). Enerzijds gaat het kind proberen de plannen van de opvoeder te beïnvloeden en naar zijn hand te zetten, anderzijds heeft het steeds minder moeite met tijdelijke separaties, omdat het een interne representatie van zijn opvoeder, van zijn weggaan en altijd-weer-terugkeren heeft gevormd, en tevens over een zodanig tijdsperspectief beschikt, dat niet iedere separatie een eeuwigheid lijkt te duren. Er ontstaat een 'goal-corrected partnership' (Bowlby, 1971; Marvin, 1977), waarbij de konkrete attachmentgedragingen van voorheen plaatsmaken voor abstraktere attachmentgedragingen: niet alleen meer het fysieke nabij-zijn van de opvoeder schenkt het kind vertrouwen, maar vooral ook zijn psychische nabijheid, de wetenschap dat de opvoeder positieve gevoelens t.a.v. hem koestert, en ten tijde van nood en gevaar hem de helpende en beschermende had zal bieden.²

De transformaties die het attachmentgedrag

gedurende deze leeftijdsgebonden fasen ondergaat, kunnen als volgt samengevat worden: in eerste instantie domineren onwillekeurige en ongerichte, relatief passieve attachmentgedragingen (bijv. huilen), die door de opvoeder meestal met actieve toenaderingspogingen worden beantwoord (b.v. voeden); vervolgens ontstaan in de nauw op elkaar afgestemde interacties tussen kind en opvoeder (waarvoor Schaffer, 1977, het begrip 'pacing', en Hinde, 1976a, het begrip 'meshing' gebruikt) de meer gerichte attachmentgedragingen van relatief passieve aard (glimlachen, aanstaren); daarna domineren de actieve attachmentgedragingen van proximaal karakter, zoals volgen en vastklampen, die direct kontakt tot stand beogen te brengen; tenslotte ontstaan de distale actieve attachmentgedragingen, zoals roepen, die meer gericht zijn op het handhaven van een psychische dan van een fysieke nabijheid. Overigens wordt hier met opzet het woord 'domineren' gebruikt: naast het dominerende attachmentgedrag blijven andere resp. vroegere attachmentgedragingen bestaan, die naar gelang situatie, tijdstip, toestand, etc. naar voren kunnen komen. Een operationalisatie van attachment kan zich derhalve niet uitsluitend oriënteren aan een gedrag dat vooral in één bepaalde fase in de ontwikkeling van attachment domineert, zoals b.v. nabijheid-zoeken, maar zal terdege met bovenbeschreven transformaties rekening dienen te houden.

Nu zijn bovendien deze transformaties zelf niet onafhankelijk van andere factoren dan leeftijd, zoals: psychische toestand van het kind, de situatie waarin het zich bevindt, zijn 'persoonlijkheid' (b.v. de mate van irriteerbaarheid, houding t.o.v. direct lichamelijk kontakt), de kwaliteit van de voorafgaande opvoeding, en maatschappelijke factoren. Zo kan de transformatie van proximale naar distale attachmentgedragingen tijdelijk of permanent geblokkeerd worden door insensitief opvoedersgedrag, d.w.z. gedrag dat te weinig rekening houdt met de inbreng van het kind in de interactie. Door een dergelijk opvoedersgedrag kan een z.g. angstige attachment gaan ontstaan (Bell/Ainsworth, 1972; Ainsworth, 1967; Ainsworth, 1973), d.w.z. een gevoel van fundamentele onzekerheid bij het kind over de mate van beschikbaarheid en bereikbaarheid van de opvoeder in tijden van nood; het kind zal proberen deze onzekerheid te verminderen door telkens te controleren of de opvoeder nog wel bereikbaar is, raakt m.a.w. gefixeerd op de handhaving van kontakt met de opvoeder, zal overwegend proximale attachmentgedragingen blijven vertonen, en zich in de exploratie van de bredere sociale en fysieke omgeving ernstig geblokkeerd

voelen.³ Ook maatschappelijke invloeden spelen een rol. Zo accepteren en stimuleren Japanse moeders het proximale attachmentgedrag: zij knuffelen meer dan de Amerikaanse moeders, die het kind eerder tot distaal attachmentgedrag dwingen, in de foutieve veronderstelling dat attachment identiek aan afhankelijkheid zou zijn, en uit angst deze 'afhankelijkheid' van het kind in het land van de 'ongebreidelde' persoonlijke vrijheid en concurrentie teveel te stimuleren. (Weinraub et al., 1977; cf. Leiderman/Leiderman, 1974; West/Konner, 1976; cf. Tulkin, 1973 over intrakulturele milieuvverschillen). Het is m.a.w. een zeer gekompliceerde zaak om vanuit observaties van attachmentgedragingen een konklusie te trekken over een al dan niet voorhanden attachment-relatie. De kloof tussen het niveau van observeerbare interacties en 'onzichtbare' relaties is niet gemakkelijk te overbruggen bij een zo grote variabiliteit van de gedragingen die de interacties konstitueren.

4. Een leertheoretische benadering van attachment

Een eerste wat rigoureuze oplossing van het operationaliseringsprobleem komt vanuit de leertheoretische hoek (cf. Van IJzendoorn, 1979, voor een uitgebreidere bespreking van het leertheoretisch 'dependency'-paradigma). Hier vigeert de stelling dat het attachmentbegrip in feite een nieuw jasje is waarmee de problemen van het onderzoek naar 'dependency' verhuuld worden: het misleidende en overtollige begrip zou beter uit het wetenschappelijke vocabularium geschrapt kunnen worden (Cairns, 1972; Gewirtz/Boyd, 1972). Een belangrijk argument vormt in dit verband het feit dat een groot aantal empirische onderzoeken slechts zeer geringe interkorrelaties tussen de verschillende attachmentgedragingen heeft gevonden, en heeft aangetoond dat attachmentgedragingen temporeel en situationeel instabiel zijn, zodat een betrouwbare meting van individuele verschillen in 'attachmentsterkte' niet mogelijk is (b.v. Coates et al., 1972a, 1972b; Maccoby/Feldman, 1972; cf. reviews van Masters/Wellman 1974; Rosenthal, 1973; Moreno, 1973; Feldman/Ingham, 1975). Het alternatief is onderzoek naar specifieke konditioneringspatronen in de ouder-kind interacties, die leiden tot een bepaalde mate van afhankelijkheid bij het kind en/of de ouder (Gewirtz/Boyd, 1977a, laten b.v. zien dat een baby in staat is zijn moeder te konditioneren). Hiervóór is reeds aan de orde gekomen, dat een dergelijke visie op attachment als een individuele eigenschap die op consistente wijze van een reeks

afzonderlijke gedragingen zou zijn af te lezen, geen recht doet aan datgene wat de kern van een attachment vormt, nl. de set-goal nabijheid, of abstrakter geformuleerd, 'felt security', die naar gelang leeftijd, situatie, maatschappelijke kontekst, etc. in gedragingen wordt geaktueerd. Afzonderlijke gedragingen zijn meestal volstrekt inwisselbaar, en zelfs niet exclusief aan de set-goal gekoppeld: zo kan 'volgen' in een bepaalde kontekst een attachmentgedrag worden genoemd, in een andere kontekst echter volgt het kind zijn opvoeder naar een vertrek, dat zijn nieuwsgierigheid heeft opgewekt: 'volgen' is dan functioneel m.b.t. de exploratie, niet m.b.t. attachment. Er is hier m.a.w. sprake van een ontoelaatbare projectie van vooronderstellingen uit het leertheoretische paradigma, op een totaal hiervan verschillend, soms zelfs hiermee strijdig paradigma (cf. de kontroverse rond de ontwikkeling van het huilgedrag in het eerste levensjaar: Bell/Ainsworth, 1972; Ainsworth/Bell, 1977; Gewirtz/Boyd, 1977b, 1977c).

5. Op zoek naar een indikator voor 'attachmentsterkte'

Een tweede oplossing voor het operationaliseringsprobleem gaat ervan uit dat als de verschillende attachmentgedragingen niet erg hoog met elkaar korreleren, men zich dan maar moet vastleggen op één indikator voor attachment, die het meest representatief en temporeel en situationeel stabiel genoemd kan worden. De frekwentie en/of intensiteit van deze indikator wordt dan als een aanduiding voor de sterkte van de attachment beschouwd. Zo stelt Schaffer (1971) dat in feite de reactie op separatie de beste indikator voor attachment vormt. Dit i.t.t. Spelke et al. (1973) die empirisch menen te hebben aangetoond dat separatie-reacties meer van cognitieve factoren en wellicht van temperamentverschillen afhankelijk zijn dan van attachment. Ook Feldman/Ingham (1975) merken op dat slechts in aanwezigheid van de opvoeder, en niet tijdens een separatie-periode, attachment duidelijk meetbaar wordt, zeker als door de aanwezigheid van een vreemde een stress-situatie ontstaat die het proximaal attachmentgedrag, i.c. actief nabijheidzoeken, ook van de oudere kinderen reaktiveert. Lamb (1974) gelooft daarentegen echter dat theoretisch slechts één operationalisatie van het attachmentbegrip is toegestaan, en wel de reactie van het kind op een langdurige separatie (cf. Weinraub et al., 1977). Ethisch gezien is het echter niet mogelijk daarvoor een handzame operationalisatie te ontwikkelen,

zodat men met experimenteel geïnduceerde kortstondige separaties genoeg zal moeten nemen. Nabijheid-zoeken is volgens Lamb geen adequate indikator aangezien het niet differentieert tussen een 'attached' persoon en een relatief vertrouwde maar niet geliefde bekende, en dus niet voldoet aan Bowlby's specificiteitskriterium. Een relatief onbekende kan zowel nieuwsgierigheid bij het kind opwekken en exploratief gedrag bevorderen, als ook angst inboezemen en daardoor proximaal attachmentgedrag stimuleren. Cohen daarentegen noemt juist nabijheid-zoeken de meest veelbelovende indikator voor attachment (Cohen, 1974), en hij wordt in die mening ondersteund door Moreno, die gelooft dat dit gedrag in de meeste empirische onderzoeken als differentiërend en relatief stabiel naar voren is gekomen (Moreno, 1973). Dat dit proximale attachmentgedrag in de fase van de 'goal-corrected partnership' plaats maakt voor meer distale gedragingen wordt gemakshalve even terzijde gelaten.

De onenigheid onder de auteurs over de keuze van de meest geschikte indikator is illustratief voor de onvruchtbaarheid van deze operationaliseringsstrategie. Ten onrechte staat hier het streven naar meting van de 'sterkte' van attachment d.m.v. het meten van de intensiteit en/of frequentie van een bepaalde indikator voorop. In deze aanpak wordt attachment – als relationele aanduiding voor een interactie-patroon tussen opvoeder en kind – gereïficeerd tot een eigenschap van het kind, waarvan de sterkte in vergelijking tot dezelfde eigenschap bij leeftijdgenoten vastgesteld zou kunnen worden. Deze strategie leidt ertoe dat een kind dat zich b.v. voortdurend vastklampt aan zijn moeder sterker 'attached' wordt genoemd dan een leeftijdgenootje, dat meer tijd voor exploratie durft vrij te maken (cf. b.v. Maccoby/Feldman, 1972). Bij het eerstgenoemde kind zou echter eerder van een sterkere afhankelijkheid dan van een sterkere (lees: betere), attachment sprake kunnen zijn. In de klassifikatie van Ainsworth (zie par. 6) zou zeer intensief proximaal attachmentgedrag in een situatie waarin exploratie mogelijk is, een aanduiding voor een kwalitatief slechtere, ambivalente attachment kunnen betekenen. Erg veel attachment-onderzoek maakt zich aan deze fout – de verwisseling van sterkte en kwaliteit van attachment – schuldig en verwacht in feite attachment met afhankelijkheid ('dependency'), een leertheoretische categorie, waarvan de sterkte inderdaad kan worden vastgesteld. De verschillen tussen attachment en afhankelijkheid zijn echter levensgroot. Zo is afhankelijkheid een gegeneraliseerd responspatroon, terwijl

voor attachment juist het specifieke karakter kenmerkend is. De afhankelijkheids-'behoefte' kan voorts in een kortstondige interactie-sequentie met relatief onbekenden bevredigd worden, terwijl attachment op een duurzame relatie betrekking heeft (cf. Ainsworth, 1969; Ainsworth, 1972; Hartup, 1973; Maccoby/Masters, 1970).

6. De 'strange situation'

Nu ligt het voor de hand enkele problemen van bovengenoemde benaderingen te vermijden door gestandaardiseerde interactiesituaties te observeren, waarin de contextuele factoren zoveel mogelijk gecontroleerd zijn, en door overwegend integrale analyses op observaties van een brede range attachmentgedragingen uit te voeren. De derde strategie kiest voor deze weg. De zg. 'strange situation' (Ainsworth/Wittig, 1969) die reeds langere tijd gebruikt wordt, echter pas onlangs wat meer uitgewerkt is (cf. Ainsworth et al., 1978), is een gestandaardiseerde interactiesituatie, waarin het kind zijn moeder en een vreemde in wisselende configuraties ontmoet en tevens de gelegenheid tot spel en exploratie krijgt. In een dergelijke situatie kunnen reacties van het kind op separatie van de moeder, zijn exploratiedrang in een vreemde omgeving, en zijn angst voor vreemden onder verschillende voorwaarden in een laboratoriumsituatie geobserveerd worden.⁴

Een vijftal clusters gedragingen vormen de basis voor een kwalitatieve klassifikatie van kinderen in de leeftijd van ongeveer 1 tot 2 jaar: 1. nabijheid-zoeken; 2. contact handhaven; 3. nabijheid en contact vermijden; 4. contact afweren; 5. distale interactie, en dan m.n. zoals deze door de kinderen bij terugkomst van de moeder na een korte separatie (al dan niet in het bijzijn van een vreemde) worden ten toon gespreid. Op basis van bepaalde theoretisch en empirisch zinvolle combinaties van de scores op de vijf clusters gedragingen worden de kinderen in één van de drie hoofdkategorieën van attachment ingedeeld, te weten: A. 'avoidant'; B. 'secure'; C. 'resistant' attachment.

Groep A zoekt na terugkeer van de moeder in de postseparatie episodes nauwelijks contact met haar, probeert contact nauwelijks te handhaven als dat toch tot stand gekomen is, vermijdt nabijheid intensief, weert echter contact niet echt actief af. Deze groep lijkt in een 'approach-avoidance' konflikt gewikkeld te zijn: enerzijds lijken de kinderen behoefte aan nabijheid tot en contact met de moeder te hebben, anderzijds onderdrukken ze

deze behoefte door de moeder te vermijden (bijv. d.m.v. 'gaze aversion') om zodoende beter tegen komende separaties bestand te zijn.

Groep B zoekt na terugkeer van de moeder intensief haar nabijheid, en probeert contact te handhaven als tijdens de separatie angst en verdriet is ontstaan; er vindt nauwelijks vermijding van nabijheid plaats, en nauwelijks afweer van contact. Als de kinderen door contact met de moeder tot rust gekomen zijn, zijn ze zonder meer in staat vol vertrouwen in de moeder hun exploratie in de onbekende situatie voort te zetten.

Groep C tenslotte zoekt intensief de nabijheid van de moeder, probeert contact met haar te handhaven, vermijdt de nabijheid nauwelijks, maar is tegelijkertijd soms ook erg contact-afwerend, met name wanneer de moeder op ongelegen momenten tot lichamelijk contact overgaat of juist afsluit. Bij deze groep lijkt vooral de afstemming van het gedrag van moeder en kind op elkaar ondanks alle goede bedoelingen problematisch te zijn (Ainsworth et al., 1978). Natuurlijk zijn genoemde combinaties van de vijf clusters gedragingen niet logisch uitputtend. Toch schijnt slechts een fractie van de kinderen niet direct via dit klassifikatie-schema in een attachmentklasse te kunnen worden ondergebracht (Sroufe/Waters, 1977).

De resultaten die met deze methode behaald worden, zijn veelbelovend: zo is zonder meer sprake van een behoorlijke mate van temporele stabiliteit van de verschillende categorieën, ook al is deze stabiliteit op het vlak van individuele gedragingen niet terug te vinden (Waters, 1977).

7. Kritische kanttekeningen bij de 'strange situation'-procedure

De 'strange situation' kan op een aantal punten bekritiseerd worden. Zo is met name de ekologische validiteit van de procedure twijfelachtig. Het gedrag van de moeder en vreemde is noodgedwongen kunstmatig en onnatuurlijk, vanwege de standaardisatie van hun rol. Een moeder, die voorgeschreven heeft gekregen het kind met een opgewekt 'bye bye' bij een kortdurende separatie (circa 3 minuten) gedag te zeggen, zal alleen al daardoor enige verwarring kunnen stichten. Tevens vormt het ontbreken van de overige gezinsleden, zoals de vader en eventuele broertjes en zusjes een nadeel voor de validiteit. Een kind met een angstige attachment aan de moeder zou daarvan in de alledaagse leefsituatie weinig hinder hoeven ondervinden, als het zich tegelijk veilig gehecht voelt aan de vader. De 'strange situation'

isoleert het moeder-kind paar, i.p.v. de inbedding van het kind in het totale gezinssysteem onder de loop te nemen. Overigens is het de vraag of het betrekken van de andere gezinsleden bij de procedure ertoe zou moeten leiden, dat alle duurzame en specifieke affectieve relaties van het kind met zijn sociale omgeving onder één noemer, nl. attachment, gebracht zouden moeten worden. Hierdoor zouden subtiele verschillen in deze relaties verloren kunnen gaan. Het is b.v. mogelijk dat m.b.v. de 'strange situation' zowel de attachment van het kind aan zijn moeder alsook die aan zijn vader als 'secure' geklassificeerd zouden moeten worden. Bij nauwkeuriger analyse zou echter naar voren kunnen komen dat de vader slechts in bepaalde situaties als bron van veiligheid voor het kind fungeert. Zo kan men zich voorstellen dat er kinderen zijn die tijdens een hevig onweer slechts in aanwezigheid van de vader gerust kunnen inslapen, hoewel ze aan beide ouders gehecht zijn. Dit zou b.v. kunnen samenhangen met de mate waarin beide ouders zichzelf in een bepaalde situatie veilig voelen, en dus veiligheid kunnen uitstralen. Attachment is dan een te globale typering voor relatievormen die zeer subtiel situationeel van elkaar kunnen verschillen. Dit wijst in ieder geval op de noodzaak ruimte voor specificeringen van de attachmentkwaliteit te laten.

Daarnaast is de 'strange situation'-procedure slechts een momentopname van moeder-kind interacties gedurende minder dan een half uur. Het is op deze manier per definitie onmogelijk, het duurzame karakter van relaties, en i.h.b. van attachment, aan te tonen. Zo zal een kind dat zich door toedoen van een vreemde erg verdrietig en angstig voelt, en in deze toestand de relatief vertrouwde persoon van de postbode of de melkman ziet binnenkomen, de nodige attachmentgedragingen in hun richting ten toon spreiden. Aan de duurzaamheid en diepgang van een dergelijke relatie kan echter getwijfeld worden. Een ander probleem vormt de persoon die als vreemde in de 'strange situation' optreedt. In Bowlby's definitie van attachment als duurzame en specifieke affectieve band vormt het specificiteitskriterium een centraal element. Een vergelijking echter tussen het gedrag van een kind t.a.v. een volslagen vreemde en t.a.v. de vertrouwde moeder, zal vaak zonder meer in het voordeel van de moeder uitvallen, omdat de voor de meting van attachment sekundaire angstresponsen op de diskrepante verschijning van de vreemde interfereren met eventueel voorhanden 'detachment'- of attachment-neigingen. Ook is het mogelijk dat de vreemde de nieuwsgierigheid en exploratiedrang van het kind opwekt, en

daardoor meer aandacht trekt dan de moeder, hoewel van een 'avoidant' attachment aan de moeder geen sprake hoeft te zijn. Een reële vergelijking is slechts te maken m.b.v. een vreemde, met wie het kind weliswaar een beetje vertrouwd is kunnen raken, maar met wie het geen echte relatie heeft opgebouwd: de zgn. 'habituated unfamiliar person' (Cohen, 1974; cf. Lamb, 1976b).

Een laatste en zeer fundamenteel probleem van de 'strange situation'-procedure vormt de eenzijdige fixatie op kinderlijke attachmentgedragingen als aanduiding voor de kwaliteit van de relatie. De attachmenttheorie van Bowlby en Ainsworth is vanuit een stringent interaktionistisch standpunt geformuleerd, de 'strange situation' registreert echter vnl. éénrichtingsverkeer van kind naar volwassenen. Door deze fixatie op het kind is b.v. erg weinig bekend over de ontwikkeling van attachmentgevoelens van ouders voor hun kinderen: is er bij vader en/of moeder een kritieke periode te signaleren waarin een bevredigende interactie met het kind tot stand moet komen om tot een kwalitatief goede attachment-relatie te kunnen leiden (cf. Stern, 1977; Klaus/Kennell, 1974); verloopt de ouderlijke attachment ook gefaseerd; moet bij de opvoeders een bepaalde persoonlijkheid verondersteld worden voor het ontstaan van een bevredigende relatie met het kind (cf. Richter, 1967, 1973; Stern, 1977); kan er sprake zijn van onderlinge jaloezie-gevoelens tussen ouders m.b.t. de band van het kind met één van beide ouders, en wat voor invloed heeft een attachmentrelatie tussen vader en kind op het zelfconcept van de moeder; wat zijn de gevolgen van een angstige attachment, ofwel van overmatige bindingsbehoeften bij de ouders voor de ontwikkeling van het kind (cf. Laing, 1972; Laing/Esterson, 1971; Langeveld, 1969). Dit zijn vragen die in de attachmentliteratuur nog nauwelijks gesteld, laat staan beantwoord werden. Enkele van deze vragen zijn elders wat nader uitgewerkt en gefundeerd om als hypothesen in een empirisch-pedagogisch onderzoek dienst te kunnen doen (Van IJzendoorn, 1979).

8. Sociaal netwerk-theorie, ethologie en Hinde's theorie van sociale relaties

Uit het voorafgaande kan gekonkludeerd worden, dat de 'strange situation' (nog) geen operationalisering van attachment is, die aan alle facetten van dit soort relaties recht doet. Een uitweg uit deze problematiek wordt door Weinraub et al. (1977) in hun sociaal netwerk-theorie voorgesteld. Deze theorie is overigens meer een breed propositioneel

raamwerk, waarbinnen onderzoek gedaan kan worden dan een coherent theoretisch systeem. In een negental proposities wordt de structuur geschetst van het onderzoeksveld, nl. het opgroeiende kind in zijn sociale omgeving. Attachment is een aspekt van dit onderzoeksveld. Meest fundamentele uitgangspunt van de netwerk-theorie vormt de stelling, dat de mens van nature een sociaal wezen is met een 'biologische' behoefte aan sociaal contact. Dit sociale wezen treedt vanaf de geboorte als actieve participant een sociaal netwerk binnen, dat is opgebouwd uit sociale objecten (zoals vader, moeder, etc.), functies (zoals voeden, spelen, etc.) en situaties (eetkamer, badkamer, etc., maar ook 'psychische' situaties zoals angst, zekerheid, etc.). De relatie tussen sociale objecten, functies en situaties is niet éénduidig: soms maar niet altijd is het de moeder (sociaal object), die het kind in de huiskamer (situatie) knuffelt (functie). Aangezien het kind slechts door directe en indirecte ('observerende') interactie met zijn sociaal netwerk kennis van zijn sociale omgeving kan opdoen, is het van belang het gedrag van het kind in relatie tot de structurele elementen (objecten, functies en situaties) van het netwerk te beschrijven en in zijn ontwikkeling te volgen. De netwerk-theorie verzet zich hiermee tegen een visie op attachment, waarin deze relatie wordt losgemaakt uit het gezinssysteem en wordt gekoppeld aan één sociaal object (i.c. de moeder), los van relevante functies en situaties. Hoewel Weinraub et al. zich hierover niet expliciet uitlaten kan men vermoeden, dat zij attachment in eerste instantie aan een situatie zouden willen koppelen: een situatie die door zekerheid en vertrouwen van de kant van het kind is gekenmerkt. Het zou dan van belang zijn na te gaan in relatie tot welke sociale objecten op welke tijdstippen met welke functies het kind in een dergelijke situatie van zekerheid en vertrouwen belandt. Een hiermee gepaard gaande verbreding van perspectief binnen het onderzoek naar attachment is een positief te waarden consequentie van deze theorie (cf. Neidhardt, 1975; Kreppner, 1977, 1978). Een adequate operationalisatie van attachment als relationeel fenomeen lijkt echter niet uit dit nogal formalistische en meer logisch dan psychologisch gefundeerde concept van sociale netwerken voort te vloeien. De schrijvers zelf konkluderen dat relaties 'niet gemakkelijk te meten' zijn, en erkennen daarmee de onmacht van hun theorie als het gaat om de oplossing van het vraagstuk van operationalisering van het begrip attachment.

Ook via de klassiek-ethologische benaderingen van attachment (Blurton Jones, 1972; McGrew,

1972) is een oplossing voor dit probleem nauwelijks te verwachten. Binnen deze benaderingen geldt attachment als een premature generalisatie van observaties van interacties, en wordt de stelling aangehangen: terug naar het beschrijven en klassificeren van de meest rudimentaire elementen van menselijk interageren (Tinbergen, 1963). Dergelijke benaderingen staan echter uiteindelijk voor het in hun paradigma strikt genomen onoplosbare probleem, dat een (attachment-)relatie meer is dan de som van haar delen, i.e. de interacties, vanwege de werking van b.v. imaginaire percepties (cf. Laing et al. 1973; Lukesch, 1975; Hinde, 1976a), van mentale schemata en representaties (cf. Stern, 1977; Piaget, 1972), van affectief gekleurde belevingen, en van structurele en functionele eigenschappen van een reeks gekoppelde interacties, die op hun beurt weer in een structuur van interactie-sequenties, i.e. relaties, zijn ingebed (cf. Hinde, 1976b).

Ook in de theorie van sociale relaties, waarvoor m.n. Hinde enkele bouwstenen heeft aangedragen (Hinde, 1976a, 1976b, 1978) worden suggesties voor oplossing van het operationaliseringsprobleem gedaan. Volgens deze theorie hebben alle menselijke relaties, zo ook attachment, een dynamisch en een structureel aspect. Het structurele aspect bestaat uit de interacties waaruit de relaties zijn opgebouwd. Het dynamische aspect behelst enkele principes, die veranderingen in relaties beschrijven. Wat betreft het structurele aspect noemt Hinde acht beschrijvingscategorieën die elkaar gedeeltelijk overlappen en tot de volgende vier gereduceerd kunnen worden: 1) de inhoud van interacties, d.w.z. het doel of de functie ervan; 2) de mate van diversiteit van interacties behorende bij een bepaald soort relatie; 3) de affectieve kwaliteiten van de interacties, zoals de mate waarin warmte, intimiteit en engagement uitgestraald wordt, en 4) het patroon waarin interacties binnen een relatie voorkomen, d.w.z. de manier waarop interacties op elkaar inhaken en elkaar aanvullen. Voor wat betreft de principes die aan de dynamiek van relaties ten grondslag liggen noemt Hinde ten eerste sociale dwang als oorzaak van veranderingen in relaties. Zo dwingt de komst van een tweede kind het oudere kind tot een revisie van zijn relatie met het gezinssysteem. Ten tweede spelen leertheoretische principes een rol: partners in een relatie belonen elkaar op een bepaalde (dis-)kongruente wijze, met alle gevolgen voor de stabiliteit van de relatie vandien. Ten derde speelt directe onbewuste positieve of negatieve feedback van interacties op elkaar een rol: zo kan een moeder inderdaad op bepaalde wijze op het huilgedrag van haar kind gekonditioneerd raken (cf. Gewirtz,

1977a). Gedetailleerde beschrijving van het structurele en dynamische aspect van relaties tussen kind en zijn opvoeders volgens de hiervóór genoemde beschrijvingscategorieën en principes moet tot inzicht in een fenomeen als attachment leiden, zo is de verwachting van Hinde. Er is waarschijnlijk sprake van attachment als de relatie door het doel: fysieke of psychische nabijheid gekenmerkt is, uit een grote diversiteit van interacties bestaat, een hoge mate van warmte en engagement vertoont, en door een goede afstemming van interacties op elkaar gekenmerkt is.

Het is duidelijk dat de 'science of interpersonal relationships' zich nog in een embryonaal stadium bevindt. Evenals bij de sociaal netwerk-theorie is ook hier sprake van een globaal conceptueel kader waarbinnen attachment bestudeerd kan worden als één van de soorten relaties die het kind met zijn sociale omgeving aangaat. Hinde's theorie gaat een stap verder dan de netwerk-theorie waar zij expliciete aandacht heeft voor het dynamische aspect van attachment. Dit aspect wordt belangrijk zodra gepoogd wordt de genese van attachment te onderzoeken (cf. Besluit). Een praktisch bruikbare operationalisatie is echter ook in deze theorie niet voorhanden.

9. Besluit

Attachment definiëren als een relatie met een specifiek en duurzaam karakter betekent het scheppen van operationaliseringsproblemen, die tot nu toe niet op bevredigende wijze opgelost konden worden, zoals hiervóór is uiteengezet. Waarom blijkt de operationalisatie van dit begrip vanuit verschillende theoretische en empirische invalshoeken (nog steeds) op onoverkomelijke moeilijkheden te stuiten? Wellicht is hiervoor de verwaarlozing van het genetische perspectief mede verantwoordelijk. Deze suggestie zal tot besluit summier toegelicht worden.

In de beleving van de betrokkenen is een relatie een verwachtingspatroon, dat is ontstaan op basis van inhoud en structuur van interacties in het verleden. Dit verwachtingspatroon bepaalt niet alleen de interacties tussen de betrokkenen onderling in heden en toekomst maar ook het gedrag m.b.t. andere componenten van hun leefwereld. Zo zal een kind, dat in onbekende angstaanjagende situaties met succes een beroep op de opvoeder deed, zich in de toekomst in een nieuwe omgeving eerder op zijn gemak voelen en tot exploratie overgaan dan een leeftijdgenootje dat in dergelijke situaties inkonsis-

tent behandeld werd. Deze twee kinderen hebben in feite totaal verschillende verwachtingspatronen gedestilleerd uit hun interactieve ervaringen in het verleden. Hun anticipatie op de potentiële toegankelijkheid van de opvoeder in tijden van nood bepaalt hun perspectief op de eigen vaardigheden om op konstruktieve wijze met een nieuwe situatie te interacteren. Hoe echter is een verwachtingspatroon dat als een soort 'dieptestructuur' aan momentane interacties ten grondslag ligt, te 'meten' bij kinderen die over te weinig verbale vaardigheden en zelfbewustzijn beschikken om langs directe weg hierover met de onderzoeker te communiceren? Slechts observaties van interactief gedrag kunnen het materiaal leveren waarmee de relationele 'dieptestructuur' wat nauwkeuriger bepaald kan worden. Doorgaans zijn deze observaties echter momentopnames op één of twee tijdstippen in de kinderlijke levensloop. Daarbij treedt dan het probleem van de inwisselbaarheid van observeerbare interacties m.b.t. de onderliggende relationele structuur op, terwijl omgekeerd de mogelijkheid van 'fenotypisch' identieke gedragingen behorende bij 'genotypisch' verschillende relaties onderkend moet worden. Zo kan een kind met een angstige attachment tijdens en na een korte separatie evenzo ongestoord verder exploreren als een kind dat zich 'secure attached' voelt. Voor het eerstgenoemde kind is de exploratie in dat geval wellicht slechts een middel om zijn angst omtrent het vertrek van de opvoeder te vergeten en om een verscherping van een 'approach-avoidance' konflikt bij zijn terugkeer te voorkomen, het tweede kind exploreert daarentegen de omgeving in het oprechte vertrouwen dat de opvoeder zoals altijd in principe voor hem toegankelijk is.

Momentopnames van interacties leveren m.a.w. het gevaar van onjuiste konklusies m.b.t. onderliggende relationele structuren op. Men zou dit gevaar slechts kunnen vermijden als inzicht zou bestaan in de mogelijke verbindingslijnen tussen interacties en relaties, d.w.z. in het systeem van regels dat geldig is bij de omzetting van het relationele verwachtingspatroon in aktuele interacties. Dit inzicht lijkt slechts verworven te kunnen worden door de omgekeerde weg te volgen, nl. door nauwkeurige analyse van de genese van verwachtingspatronen. Een dergelijke genetische analyse kan laten zien hoe het kind in de loop van zijn ontwikkeling z'n interactieve ervaringen in een relationeel verwachtingspatroon vertaalt, en dit patroon voortdurend bijstelt aan de hand van nieuwe ervaringen die het in zijn sociale omgeving opdoet. Hoewel vermoed kan worden, dat intensieve longitudinale studie van slechts enkele gezin-

nen voldoende inzicht oplevert in het waarschijnlijk beperkte systeem van algemene 'vertaalregels' blijft de verdere methodische uitwerking en realisatie van deze suggestie een opgave voor de toekomst.

Noten

1. Begrippen als binding, band, gehechtheid, hechting, genegenheid, liefde etc. hebben niet dezelfde denotatieve en/of connotatieve betekenis als de Engelse vakterm 'attachment'. Deze term, die in het Nederlands nog het beste omschreven kan worden als betrekking hebbend op de affectieve relatie tussen ouders en kind (zie titel), is dan ook in de rest van dit artikel onvertaald gelaten.
2. Deze fasering is gebaseerd op onderzoek naar de ontwikkeling van 'normale' kinderen. Ook kinderen die perceptueel en/of motorisch gehandicapt zijn, ontwikkelen attachments met de opvoeder(s), zo heeft b.v. Fraiberg (1977) met haar onderzoek onder blinde kinderen aangetoond.
3. Bowlby (1975) schrijft aan extreme vormen van angstige attachment b.v. een verschijnsel als schoolfobie toe. Het mag daarom geen wonder heten dat een leertheoretische aanpak van een dergelijk probleem allerlei neveneffecten in de vorm van symptoomverplaatsingen oproept (cf. Magito et al., 1978).
4. De 'strange situation' is vaak op oneigenlijke manier gebruikt, b.v. om attachment-sterkte te meten (cf. par. 5). Hier gaat het om de 'strange situation' waarmee attachment-kwaliteiten worden vastgesteld.

Literatuur

- Ainsworth, M.D.S., *Infancy in Uganda. Infant care and the growth of love*, Baltimore, John Hopkins Un. Press, 1967.
- Ainsworth, M. D. S., Object relations, dependency, and attachment: a theoretical review of the mother-infant relationship, *Child Dev.*, (40), 1969.
- Ainsworth, M. D. S., Attachment and dependency: a comparison. In: J. L. Gewirtz (ed.), *Attachment and dependency*, Washington D.C., Winston, 1972.
- Ainsworth, M. D. S., The development of infant mother attachment. In: B. M. Caldwell / H. N. Ricciuti (eds.), *Review of child development research III*, Chicago, Un. of Chicago Press, 1973.
- Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M., Attachment, exploration, and separation: illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation, *Child Dev.*, (41), 1970.
- Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M., Infant crying and maternal responsiveness, *Child Dev.*, (48), 1977.
- Ainsworth, M. D. S., Wittig, B. A., Attachment and exploratory behavior of one-year-olds in a strange situation. In: B. M. Foss (ed.), *Determinants of infant behaviour IV*, London, Methuen, 1969.

- Ainsworth, M. D. S. et al., *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation*, Hillsdale (NJ), Erlbaum, 1978.
- Ban, P., Lewis, M., Mothers and fathers, girls and boys: attachment behavior in the one-year-old, *Merrill-Palmer Quat.*, (20), 1974.
- Bell, S. M., The development of the concept of object as related to infant mother attachment, *Child Dev.*, (41), 1970.
- Bell, S. M., Ainsworth, M. D. S., Infant crying and maternal responsiveness, *Child Dev.*, (43), 1972.
- Berg, J. H. van den, *Dubieuze liefde in de omgang met het kind. Over de late gevolgen van te veel of te weinig moederlijke toewijding tijdens de jeugd*, Nijkerk, Callenbach, 1958.
- Blurton Jones, N. (ed.), *Ethological studies of child behaviour*, Cambridge, Cambridge Un. Press, 1972.
- Bowlby, J., *Maternal care and mental health*, Geneva, W.H.O., 1951.
- Bowlby, J., *Attachment and loss. Vol. I: Attachment*, Harmondsworth, Penguin, 1971².
- Bowlby, J., *Child care and the growth of love*, Harmondsworth, Penguin, 1974.
- Bowlby, J., *Attachment and loss. Vol. II: Separation, anxiety and anger*, Harmondsworth, Penguin, 1975².
- Cairns, R. B., Beyond attachment: the dynamics of interactional development. In: T. Alloway et al. (eds.): *Attachment behavior*, New York, Plenum Press, 1977.
- Clarke-Stewart, K. A., Daddy makes 3 – fathers impact on mother and young-child, *Child Dev.*, (49), 1978.
- Coates, B. et al., Interrelations in the attachment behavior of human infants, *Dev. Psych.*, (6), 1972.
- Coates, B. et al., The stability of attachment behaviors in the human infant, *Dev. Psych.*, (6), 1972.
- Cohen, J. L., The operational definition of human attachment, *Psych. Bull.*, (81), 1974.
- Dunn, J. F., *Distress and comfort*, London, Fontana/Open Books, 1977.
- Erikson, E., *Identity. Youth and crisis*, New York, Norton, 1968.
- Feldman, S. S., Ingham, M. E., Attachment behavior: a validation study in two age groups, *Child. Dev.*, (46), 1975.
- Flavell, J. H. et al., *The development of role-taking and communication skills in children*, New York, Wiley, 1968.
- Fraiberg, S., *Insights from the blind*, London, Souvenir Press, 1977.
- Gewirtz, J. L. (ed.), *Attachment and dependency*, Washington D.C., Winston, 1972.
- Gewirtz, J. L., Boyd, E. F., Experiments on mother-infant interaction underlying mutual attachment acquisition: the infant conditions the mother. In: Alloway, T. et al. (eds.), *Attachment behavior*, New York, Plenum Press, 1977a.
- Gewirtz, J. L., Boyd, E. F., Does maternal responding imply reduced infant crying? A critique of the 1972 Bell and Ainsworth report, *Child. Dev.*, (48), 1977b.
- Gewirtz, J. L., Boyd, E. F., In reply to the rejoinder to our critique of the 1972 Bell and Ainsworth report, *Child. Dev.*, (48), 1977c.
- Grossmann, K., Frühe Einflüsse auf die soziale und intellektuelle Entwicklung des Kleinkinds, *Z.f. Päd.*, (23), 1977.
- Harlow, H. F., Harlow, M., Learning to love, *Am. Scientist*, (54), 1966.
- Hartup, W. W., Hechting van baby's en jonge kinderen. In: J. de Wit et al. (eds.), *Psychologen over het kind. Kinderpsychologische opstellen 3*, Groningen, Tjeenk-Willink, 1973.
- Hinde, R. A., On describing relationships, *J. Child Psychol. Psychiat.*, (17), 1976a.
- Hinde, R. A., Interactions, relationships and social structure, *Man*, (7), 1976b.
- Hinde, R. A., Interpersonal relationships – in quest of a science, *Psych. Medicine*, (8), 1978.
- IJzendoorn, M. H. van, *Attachment, feit of fictie?*, Leiden, Ped. Inst. (interne publ.), 1978.
- IJzendoorn, M. H. van, Enkele uitgangspunten van een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment, *Ped. Tijdschrift*, 1979 (i.p.).
- IJzendoorn, M. H. van, L. W. C. Tavecchio, J. Reijngoud, *Prolegomena tot een empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachment*, Leiden, Ped. Inst. (interne publ.), 1979.
- Klaus, M. H., Kennell, J. H., *Auswirkungen früher Kontakte zwischen Mutter und Neugeborenen auf die spätere Mutter-Kind Beziehung*, Jahrbuch d. Psychohygiene, 1974.
- Koch, R., Vom Mythos der Mutter-Kind-Beziehung, *betrifft: Erziehung*, (8), 1975.
- Kotelchuck, M., The infant's relationship to the father: experimental evidence. In: M. E. Lamb (ed.): *The role of the father in child development*, New York, Wiley, 1976.
- Kreppner, K., Grundlagenforschung im Bereich der frühkindlichen Sozialisation, *Z.f. Päd.*, (23), 1977.
- Kreppner, K., Zum Problem der Kategorisierung bei der Erforschung von Sozialisationsprozessen, *Neue Sammlung*, (18), 1978.
- Laing, R. D., *Gezinspatronen. Rol en drama in het gezin*, Meppel, Boom, 1972.
- Laing, R. D., Esterson, A., *Gezin en waanzin*, Meppel, Boom, 1971.
- Laing, R. D. et al., *Interpersonelle Wahrnehmung*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1973.
- Lamb, M. E., A defence of the concept of attachment, *Hum. Dev.*, (17), 1974.
- Lamb, M. E. (ed.): *The role of the father in child development*, New York etc., Wiley, 1976a.
- Lamb, M. E., Proximity seeking attachment behaviors: a critical review of the literature, *Gen. Psych. Mon.*, (93), 1976b.
- Langeveld, M. J., *Beknopte theoretische pedagogiek*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1969¹³.
- Leiderman, P. H., Leiderman, G. F., Affective and cognitive consequences of polymatric infant care in the East African Highlands. In: A. D. Pick (ed.): *Minnesota Symposia on child psychology vol. 8*, Minneapolis, Un. Minn. Press, 1974.

- Lukesch, H., *Erziehungsstile. Pädagogische und psychologische Konzepte*, Stuttgart etc., Kohlhammer, 1975.
- Maccoby, E. E., Feldman, S. S., Mother-attachment and stranger-reactions in the third year of life, *Mon. Soc. Res. Child Dev.*, (37), 1972.
- Maccoby, E. E., Masters, J. C., Attachment and dependency. In: P. H. Mussen (ed.): *Carmichael's manual of child psychology*, (3 ed.) vol. 2, New York, Wiley, 1970.
- Magito, T. A. A. M. et al., Behandeling van een schoolfobie, een gevalsbeschrijving, *Ped. Studiën*, (55), 1978.
- Marvin, R. S., An ethological-cognitive model for the attenuation of mother-child attachment behavior. In: T. Alloway et al. (eds.): *Attachment behavior*, New York, Plenum Press, 1977.
- Masters, J. C., Wellman, H. M., The study of human attachment behavior: a procedural change, *Psych. Bull.*, (81), 1974.
- McGrew, W. C. (ed.), *An ethological study of children's behavior*, New York/London, Academic Press, 1972.
- Moreno, P., *Assessment of attachment: a working paper*, Unpubl. man., 1973.
- Nash, J., The father in contemporary culture and current psychological literature, *Child. Dev.*, (36), 1965.
- Nash, J., Historical and social changes in the perception of the role of the father. In: M. E. Lamb (ed.), *The role of the father in child development*, New York, Wiley, 1976.
- Neidhardt, F., Systemtheoretische Analysen zur Sozialisationsfähigkeit der Familie. In: F. Neidhardt (Hrsg.), *Frühkindliche Sozialisation*, Stuttgart, Enke, 1975.
- Piaget, J., Die Psychologie der Intelligenz, in: J. Piaget et al., *Beiträge zu einer dialektischen Psychologie*, 's-Gravenhage, Rotbuch, 1972.
- Piaget, J., Die Psychologie der Intelligenz. In: J. Piaget et al., *Beiträge zu einer dialektischen Psychologie*.
- Pinneau, S. R., The infantile disorders of hospitalism and anaclitic depression, *Psych. Bull.*, (52), 1955.
- Richter, H. E., *Eltern, Kind und Neurose. Psychoanalyse der kindlichen Rolle*, Hamburg, Rowohlt, 1969².
- Richter, H. E., Pathogenic constellations in family dynamics. In: H. P. Dreitzel (ed.): *Childhood and socialization*, New York, MacMillan, 1973.
- Rosenthal, M. K., Attachment and mother-infant interaction: some research impassé and a suggested change in orientation, *J. Child Psychol. Psychiat.*, (14), 1973.
- Rutter, M., *Maternal deprivation re-assessed*, Harmondsworth, Penguin, 1972.
- Schaffer, H. R., *The growth of sociability*, London, Penguin, 1971.
- Schaffer, H. R., *Mothering*, New York, Fontana Books, 1977.
- Schaffer, H. R., Emerson, P. E., The development of social attachment in infancy, *Mon. Soc. Res. Child Dev.*, (29), 1964.
- Selman, R. L., The relation of role-taking to the development of moral judgment in children, *Child Dev.*, (42), 1971.
- Spelke, E. et al., Father interaction and separation protest, *Dev. Psych.*, (9), 1973.
- Spitz, R. A., *Vom Säugling zum Kleinkind. Naturgeschichte der Mutter-Kind-Beziehungen im ersten Lebensjahr*, Stuttgart, Klett, 1976².
- Sroufe, L. A., Waters, E., Attachment as an organizational construct, *Child Dev.*, (48), 1977.
- Stern, D., *The first relationship: infant and mother*, Glasgow, Fontana/Open Books, 1977.
- Taconis, L., The role of the contemporary father in rearing young children, *Ed. Research*, (11), 1968/9.
- Tinbergen, N., On aims and methods of ethology, *Z.f. Tierpsych.*, (20), 1963.
- Tulkin, S. R., Social class differences in attachment behaviors of ten-month-old infants, *Child Dev.*, (44), 1973.
- Waters, E., The reliability and stability of individual differences in infant-mother attachment, *Child Dev.*, (49), 1978.
- Weinraub, M. et al., The social network: a reconsideration of the concept of attachment, *Hum. Dev.*, (20), 1977.
- West, M. M., Konner, M. J., The role of the father: an anthropological perspective. In: M. E. Lamb (ed.): *The role of the father in child development*, New York, Wiley, 1976.
- Yarrow, L. J., Attachment and dependency: a developmental perspective. In: J. L. Gewirtz (ed.), *Attachment and dependency*, Washington D.C., Winston, 1972.

Curriculum vitae

M. H. van IJzendoorn (1952) legde zijn doctoraal-examen pedagogiek in 1976 af, promoveerde in 1978 op een onderzoek naar de samenhang van moraliteit en cognitie met politiek bewustzijn, en is nu als wetenschappelijk medewerker werkzaam binnen het Kernonderzoekprogramma van de Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Adres: Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek Rijksuniversiteit Leiden, Schuttersveld 9, Kamer 503, Leiden.